

Звичаєве право Стародавнього Єгипту: деякі історико-правові аспекти

Стаття присвячена окремим історико-правовим аспектам звичаєвого права Стародавнього Єгипту, яке регулювало ширше коло суспільних відносин, ніж нормативно-правові акти. Отримано висновок про те, що звичаєве право Стародавнього Єгипту базувалося на релігійному світогляді, закріплювало та обґрунтовувало божественну суть та необмежений характер монархічної влади, здійснення судочинства фараонами або оракулами. Досліджено місце правових звичаїв у системі права Стародавнього Єгипту та їх значення в тогочасному суспільному житті. Проаналізовано давньоєгипетські звичаї перевтілення Ка, суду оракула, таємниці імені, застави мумії, фіктивного усиновлення, старшого спадкоємця, шлюбну між родичами та тілесних покарань.

Ключові слова: правовий звичай, Стародавній Єгипет, суд оракула, фіктивне усиновлення, тілесні покарання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Комплексне реформування української правової системи на сучасному етапі вимагає широкого спектру наукових знань про закономірності державно-правового розвитку. Оскільки первинним джерелом права усіх народів світу був правовий звичай, існує доцільність з'ясування його особливостей у Стародавньому Єгипті – першій відомій людству державі. Цінність таких знань полягає, насамперед, в усвідомленні витоків правового буття, пізнанні формування глибинних основ правового порядку, а відтак – системному та всеохоплюючому розумінні юридичних норм і правовідносин у різних історичних періодах, цивілізаціях та частинах світу. Таке бачення права та його історії здатне розширити науковий світогляд українського правника і забезпечити покращення практичних результатів законодавчої та правозастосовчої діяльності.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Хоча питання історії права Стародавнього Єгипту не є чужими українській юридичній науці та освіті, висвітлюються в навчальній літературі (Б. Тищик, О. Шевченко, В. Макарчук, Н. Хома та ін.), однак власне наукових спеціалізованих розвідок у цьому напрямку залишається доволі обмежена кількість. У російській історико-правовій науці це питання піднімається значно частіше, про що свідчать ґрунтовні праці І. Лур'є, В. Томсінова та ін. Європейська й американська науки ще більш активно вивчають історію права Стародавнього Єгипту, адже у їхньому розпорядженні перебуває істотно розвиненіша матеріально-технічна база. Ці фактори вказують на те, що в Україні науковий напрямок досліджень правової системи Стародавнього Єгипту є достатньо перспективним і потребує подальших розробок.

Мета й завдання статті. Метою цієї статті є висвітлення окремих історико-правових особливостей звичаєвого права Стародавнього Єгипту крізь призму наукового аналізу основних правових звичаїв цієї держави.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Стародавній Єгипет часто називають першою державою в історії людства. Хоча є і сумніви з цього приводу, неможливо заперечити те, що він був заснований вже у IV тис. до н. е. На той час уздовж Нілу діяли два царства – Північне (Нижній Єгипет) і Південне (Верхній Єгипет), які протистояли одне одному. Протистояння завершилося бл. 3200 р. до н.е., коли цар Верхнього Єгипту Менес об'єднав згадані два царства в єдину державу. Історію Стародавнього Єгипту прийнято поділяти на чотири великих періоди (без урахування перехідних періодів): Раннє царство (XXX–XXVIII ст. до н.е.), Давнє царство (XXVIII–XXIII ст. до н.е.), Середнє царство (XXII–XVIII ст. до н.е.) та Нове царство (1580–1085 рр. до н.е.). Іноді цю періодизацію доповнюють ще п'ятим періодом – Пізнім царством (до I ст. до н.е.) [1, с. 7].

Основними джерелами давньоєгипетського права були правовий звичай і нормативно-правовий акт. Хоча найдавніші законодавчі акти до нас не дійшли, про них згадують у своїх працях давньогрецькі та давньоримські історики. Першим законодавцем вважають засновника Єгипетської держави Менеса. Знайчній обсяг законодавчих робіт пов'язаний і з правлінням Рамзеса II (1290–1224 рр. до н.е.). Своєрідну кодифікацію давньоєгипетського права, яка складалася із 40 рулонів папірису, однак не збереглася до сьогодні, провів фараон Бокхорсіс (720–714 рр. до н. е.). До наших днів дійшли також і деякі інші законодавчі акти Стародавнього Єгипту [2, с. 55–56]. Однак важко визначити, чи нормативно-правовий акт в той час зумів стати домінуючим джерелом права, чи,

можливо, правовий звичай був більш пріоритетним. Очевидно, відповідь слід шукати у релігійному світогляді стародавніх єгиптян.

Більшість правових звичаїв базувалися саме на ньому, тому їх авторитет і непорушність могли зберігатися тисячоліттями. Натомість прихід нового фараона чи зміна правлячої династії не могли призводити до докорінних змін діючого законодавства, яке також у свою чергу повинно було узгоджуватися з релігійним світоглядом. Тому існують достатні підстави вважати, що правовий звичай регулював ширше коло суспільних відносин, ніж нормативно-правовий акт. Водночас збереглося доволі мало відомостей, які саме правові звичаї практикувалися у Стародавньому Єгипті. Про існування деяких з них можемо говорити з упевненістю. Зокрема ними були: перевтілення Ка, суд оракула, таємниця імені, застава мумії, старший спадкоємець, шлюб між родичами, фіктивне усиновлення та тілесні покарання. Їх варто проаналізувати більш ретельно, адже це дозволить зробити певні узагальнення щодо звичаєвого права Стародавнього Єгипту.

Перевтілення Ка. Фараон як монарх Стародавнього Єгипту вважався не тільки його правителем, але і контактом держави з надприродними силами, точкою передачі суспільству божественної енергії. Вважалося, що при вступі на трон у кожного нового правителя перевтілювалася душа фараона, мала назву «Ка». Коли він помирав, душа фараона покидала його та втілювалася у нового монарха. Тому стародавні єгиптяни вірили, що кожен їх фараон був наділений однією й тією ж душею Ка.

Це дозволяло обґрунтувати непорушність монархічної влади та вимагало всебічного підтримання відповідного міфу про наділення фараона священними знаннями та надприродними здібностями. Зокрема щорічно фараон разом із урочистою процесією йшов на берег Нілу та кидав у його води папірус із наказом, щоб його води розлилися. Час проведення цієї церемонії розраховувався таким чином, щоб вона відбулася напередодні щорічного повноводдя Нілу, тому в населення складалося враження, наче їхня головна ріка підкоряється наказам фараона [3, с. 172–173]. Отже, міф про перевтілення Ка був основою обґрунтування монархічної влади в Стародавньому Єгипті та забезпечувався відповідними звичаєво-правовими нормами. Як зазначав голландський історик Г. Франкфорт, характеризуючи монархічну владу в Стародавньому Єгипті, «слово «держава» було відсутнім у їх мові, адже всі важливі аспекти цього поняття були зосереджені в особистості царя. Він був джерелом будь-якого авторитету, будь-якої влади та будь-якого багатства» [4, с. 10].

Суд оракула. Особливе місце в судовій системі Стародавнього Єгипту відводилося суду оракула, перші відомості про який припадають на час правління XIX династії фараонів. Сенс цього інституту звичаєвого права полягав у тому, що конкретна судова справа начебто вирішувалася богом у його храмі, а від імені цього бога говорив оракул – спеціальний жрець храму, який мав здатність спілкуватися з богом та знав його волю. Так, на одному з папірусів, який зберігається у Британському музеї зафіксовано факт, що житель Стародавнього Єгипту Амунемуїа звертався до бога Амона, щоб той допоміг йому знайти злодія, який вкрав у нього п'ять тунік. Бог в особі оракула погодився допомогти йому. Амунемуїа називав по чергово імена жителів містечка, в якому він проживав. Коли було названо ім'я Петхауемдіамуна, бог кивнув. Підсудний не визнав своєї провини, тому його справа вирішувалася у храмі в Фівах, і суд оракула знову підтвердив вину Петхауемдіамуна. Тоді він зізнався у скоєному злочині, внаслідок чого йому було присуджено покарання сто ударів пальмовою палицею [3, с. 391–392].

Під час вирішення складної судової справи за участю осіб, що займали високе суспільне становище, її розгляд здійснювали кілька оракулів. У період правління фараонів XXII династії між жрецькими Уахастом і Насісубастом виник спір щодо права власності на криницю. Його вирішував суд оракулів у храмі бога Сутеха (Сета) в складі чотирьох оракулів. Усі вони підтвердили, що криниця була власністю Паді – матері Несісубаста, тому справа була вирішена на його користь [5, с. 183–184]. Перевагою суду оракула над загальними судами полягала в тому, що люди, вірячи в божу справедливість, значно більше довіряли їх рішенням, ніж іншим судовим органам Стародавнього Єгипту.

Таємниця імені. Названий правовий звичай виникнув у зв'язку з віруваннями в те, що істинне ім'я людини є її духовною сутністю, тому чаклуни, дізнавшись його могли завладіти розумом чи навіть душею такої людини, а також заподіяти шкоду її здоров'ю чи життю. Щоб запобігти таким діям, у звичаєвому праві Стародавнього Єгипту діяла таємниця імені. Кожен єгиптянин мав два імені – мале та велике. Мале ім'я не було таємницею, під ним індивід позиціонувався в суспільстві та спілкувався з іншими. Натомість велике ім'я мав право знати тільки він і його найближчі родичі [6, с. 236]. Подібні обмеження щодо розголошення своїх імен діють також у деяких малорозвинутих племенах Полінезії та загалом траплялися на різних етапах історії права народів світу.

У цьому контексті варто згадати й те, що в Стародавньому Єгипті позбавлення імені належало до одних із найважчих покарань, яке застосовувалося, як правило, разом зі смертною карою за найважчі злочини (бунт проти фараона, посягання на могили та храми тощо). Так, у некрополі Ассіут, зведеному в період між Старим і Середнім царством, міститься напис: «Що стосується бунтаря чи душевнохворого, який скоїть злочин, хоч і чув про заборону, його ім'я перестане існувати, він буде похоронений у пустині, він спалений разом із злочинцями, проклятимися богом». Справа в тому, що за релігійним світоглядом Стародавнього Єгипту, душа людини не могла існувати без імені та могили, тому осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини позбавляли й одного й другого. Стародавні єгиптяни вірили, що в такий спосіб, вони вбивали як тіло, так і душу злочинця [4, с. 490–491].

Застава мумії. Щодо цього правового звичаю в історико-правовій літературі містяться доволі суперечливі твердження. Професор Б. Тищик зазначає, що застава мумії батьків, родичів або самого боржника, яких до сплати боргу кредитори не дозволяли поховати, була одним із видів забезпечення виконання зобов'язання у Стародавньому Єгипті, адже згідно тамтешніми віруванням без урочистого поховання померлі не могли переселитися в інший світ і продовжувати там життя [7, с. 77]. Натомість білоруські історики права В. Сажіна та Д. Тягунов вказували на те, що кримінальне покарання загрожувало тому, хто давав під заставу в грошовому зобов'язанні мумію свого предка [8, с. 25]. Попри наявність певної суперечності в наведених відомостях щодо легального характеру застави мумії, слід все ж таки визнати, що вказана практика існувала не тільки в Єгипті, адже у деяких інших державах стародавнього світу, де кредитори не дозволяли поховати боржника до повернення боргу [9, с. 519].

Російський історик права В. Томсінов у своєму дослідженні правової системи Стародавнього Єгипту, аналізуючи засоби забезпечення виконання зобов'язання, не згадує про заставу мумії, а відносить до їх числа клятву, свідків і неустойку. У давньоєгипетських договорах позики часто містилося формулювання про те, боржник зобов'язувався своєчасно повернути борг кредиторю «не сперечаючись із ним жодним словом». Також у разі невиплати боргу кредитор мав право позбавити боржника особистої свободи, перетворивши в раба разом із дружиною та дітьми. Ці варварські порядки частково впорядкував і обмежив у 720-714 рр. до н. е. фараон XXIV династії Бокхоріс, який заборонив поширювати претензії кредиторів на щось інше, крім майна боржника [3, с. 464-466]. З огляду на це обмеження можна припустити, що звичай застави мумії для забезпечення виконання зобов'язання міг втратити своє юридичне значення у зв'язку з реформою Бокхоріса, а до того часу був легальним правовим інститутом.

Старший спадкоємець. Ним міг стати один із синів (як правило, старший) спадкодавця, якого він вказав (зазвичай у заповіті) ще за свого життя. Старший спадкоємець був єдиним, хто мав право прийняти спадщину, однак потім розподіляв її між іншими спадкоємцями (братами та сестрами) в тих розмірах, які йому заповідав спадкодавець (батько). Попри те, що в такому порядку спадкування інші спадкоємці також отримували певне майно, основна частка спадщини діставалася саме старшому спадкоємцеві [10, с. 4]. Разом із набуттям таких майнових прав, він набував і чимало обов'язків, пов'язаних із похороном спадкодавця та утриманням його могили. Це виразилося у давньоєгипетській приказці «хай майно отримає той, хто поховає». Крім майна спадкодавця, старший спадкоємець також зазвичай спадкував його посаду [3, с. 420–421]. Відтак існують достатні підстави вважати, що правовий звичай старшого спадкоємця мав дуже давні корені, адже в Стародавньому Єгипті з незапам'ятних часів існував культ предків.

Шлюб між родичами. Хоча в більшості народів світу шлюби між родичами вважалися недопустими, в Стародавньому Єгипті така практика існувала, і цілком могла вважатися диспозитивним правовим звичаєм. Поширеними (особливо серед знатних осіб) були шлюби між близькими родичами – брата зі сестрою, батька з донькою, сина із вдовою батька тощо. Так, фараон Рамзес II одружився зі своєю рідною донькою [7, с. 78]. Одруженим із власною сестрою був фараон вісімнадцятої династії Тутанхамон (бл. 1336-1327 рр. до н.е.). Після його смерті у 19-річному віці молода вдова Анхесенпаамон, не маючи інших братів, звернулася із шлюбною пропозицією до хеттського царя: «Про тебе кажуть, що маєш багато синів. Можливо, ти віддаш мені одного з них у чоловіки. Я б не хотіла виходити заміж за когось із своїх підданих. Мені огидно робити підданого своїм чоловіком» [4, с. 48–49].

Ще поширенішою практика шлюбів фараонів зі своїми близькими родичками (найчастіше сестрами) стала за правління Птолемеїв, однак вчені не мають однозначного пояснення виникнення такого правового звичаю [3, с. 417]. Цілком можливо, що стародавні єгиптяни керувалися такими ж міркуваннями, що й інки, царі яких вважалися синами сонця, тому одружувалися з власними сестрами, щоб не змішувати кров сонця з людською кров'ю [11].

Фіктивне усиновлення. Звичаєве право Стародавнього Єгипту допускало до спадкування тільки синів і доньок спадкодавця. Спадкоємцем навіть не вважався другий (друга) з подружжя. Тому коли спадкодавець мав намір заповісти своє майно особі, яка не була його дитиною, він вдавався до правового звичаю фіктивного усиновлення. Тобто він формально усиновлював особу, що мала можливість вказати її права у заповіті. Такі дії він був змушений вживати навіть для того, щоб заповісти майно своїй дружині [3, с. 428]. Так, у першій половині XI ст. до н.е. жив єгиптянин Небнуфер, що був одруженим із храмовою співачкою Ненуфер. У них не було спільних дітей, тому Небнуфер усиновив Ненуфер і заповів їй усе своє майно [12, р. 23-24].

Тілесні покарання. У звичаєвому праві Стародавнього Єгипту існувала смертна кара, однак до її застосування судді відносилися вкрай обережно. Смертю карали, як правило, державних злочинців, бунтівників, розкрадачів храмів і гробниць, убивць тощо. Навіть під час виявлення змови в гаремі проти фараона Рамзеса III (1185–1153 рр. до н. е.) заколотники не були засуджені до смертної кари, а померли при загадкових обставинах: «і вони заставили померти від власних рук тих, кого вони спонукали до такої смерті» [3, с. 478]. Вочевидь, такий обережний підхід зумовлювався релігійним світоглядом стародавніх єгиптян. Більше того, в окремих випадках зазначалося, що злочинців засудили до смертної кари саме боги.

Натомість у звичаєвому праві Стародавнього Єгипту значного поширення набули тілесні покарання (побиття бамбуковими палицями, відрізання частин тіла тощо). Так, у згаданій справі змови про Рамзеса III чотирьом заколотникам було відрізано вуха та носи «оскільки вони відкинули дані їм добрі настанови» [3, с. 479]. Це покарання мало не тільки калічицький, але й релігійний зміст, адже вважалося, що людина без вух не зможе почути необхідних інструкцій від богів, щоб підготуватися до подорожі у потойбічне життя. За розголошення державної таємниці злочинцю могли відрізати язик, а за підробку грошей – руку.

Згвалтування каралося кастрацією злочинця. Таке ж покарання чекало винного в статевих зв'язках із заміжною жінкою, якій у свою чергу відрізували ніс, щоб позбавити привабливості [13, с. 18]. Водночас і в таких ситуаціях траплялися винятки. Так, писар Мері-Секхмет дві був обвинувачений у статевих зв'язках із чужою жінкою, однак обидва рази відбувся клятвою, що цього не повториться. На думку В. Томсінова, його врятувало те, що чоловік цієї жінки не наполягав на кастрації Мері-Секхмета [3, с. 493–494]. І навпаки існують відомості, що інколи осіб, обвинувачених у подружній зраді, спалювали живцем [14, с. 80].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, звичаєве право Стародавнього Єгипту, що базувалося на релігійному світогляді, визначало зміст значної частини суспільного життя цієї держави. У ньому бачимо як обґрунтування необмеженості монархічної влади, так і божественну суть судочинства, а також регулювання цивільних, сімейних і кримінальних правовідносин тощо. Проаналізовані правові звичаї Стародавнього Єгипту дозволяють дійти до висновку, що основу тогочасної правової системи становили як практичні, так і химерні юридичні норми, сформовані в найдавніші часи, які згодом зазнали нашарувань наступних епох і проіснували разом із давньоєгипетською державністю аж декілька тисячоліть.

Джерела та література

1. Макачук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В. С. Макачук. – К.: Атіка, 2001. – 624 с.
2. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн / Н. М. Хома. – Львів: Новий Світ, 2012. – 480 с.
3. Томсінов В. А. Государство и право древнего Египта / В. А. Томсінов. – М.: Зерцало-М, 2011. – 512 с.
4. Хааг М. История Египта / Майкл Хааг; пер. с англ. – М.: Астрель, 2009. – 255 с.
5. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI-X веков до н. е. / И. М. Лурье. – Ленинград: Изд. Гос. Эрмитажа, 1960. – 354 с.
6. Фрээр Дж. Золотая ветвь. Исследования магии и религии / Джеймс Джордж Фрээр; Пер. с англ. М. К. Рыклина. – М.: Политиздат, 1983. – С. 831 с.
7. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу / Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
8. Сажина В. В. История государства и права зарубежных стран / В. В. Сажина, Д. Е. Тягунов. – Минск: Тетра-Системс, 2006. – С. 25.
9. Нечаев В. Выкуп / В. Нечаев // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. – Томъ VII Волапюкъ–Гальбанъ; Под. ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевскаго. – С.-Петербургъ, 1892. – С. 517-520.
10. Дарест Р. Исследования по истории права / Родольф Дарест; пер. с фр. Н. Н. Чеботаревского. – М.: ЛИБРОКОМ, 2012. – 392 с.
11. Де Ла Вега И. Г. История государства Инков / Инка Гарсиласио Де Ла Вега [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://singulyarnost.ru/history/inkivega_5.html

12. Gardiner A. H. Adoption extraordinary / Alan H. Gardiner // The journal of Egyptian archaeology. – 1941. – Vol. 26. – P. 23-29.
13. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн / О. О. Шевченко. – Київ, 2010. – 296 с.
14. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу / О. П. Крижанівський. – К.: Либідь, 2009. – 592 с.

Бедрий М. Обычное право Древнего Египта: некоторые историко-правовые аспекты.

Статья посвящена отдельным историко-правовым аспектам обычного права Древнего Египта. Обычное право Древнего Египта базировалось на религиозном мировоззрении, определяя содержание значительной части общественной жизни этого государства – неограниченности монархической власти, божественного смысла судопроизводства, а также регулирования гражданских, семейных и уголовных правоотношений и т.п. Проанализированы древнеегипетские обычаи: перевоплощения Ка, суд оракула, тайны имени, залога мумии, фиктивного усыновления, старшего наследника, брака между родственниками и телесных наказаний. Основу правовой системы Древнего Египта составляли обычно-правовые нормы, сложившиеся в древнейшие времена, которые впоследствии подверглись наслоениям последующих эпох и просуществовали вместе с древнеегипетской государственностью несколько тысячелетий.

Ключевые слова: правовой обычай, Древний Египет, суд оракула, фиктивное усыновление, телесные наказания.

Bedriy M. Customary Law of Ancient Egypt: Some Historical-legal Aspects. The article is devoted to some historic-legal aspects of customary law of Ancient Egypt. Customary law of Ancient Egypt, which was based on a religious worldview, determines the content of a large part of the social life of this state – the justification unboundedness monarchy, the divine essence of justice, and also the regulation of civil, criminal and family relationships and so on. Ancient Egyptian customs are analyzed: reincarnation of Ka, court of oracle, mysteries name, collateral of mummy, fictitious adoption, senior heir, marriage between relatives and corporal punishments. The basis of the legal system of Ancient Egypt were customary-legal norms, formed in ancient times, wich later suffered layers of other eras and existed with Egyptian statehood until several thousands years.

Key words: legal custom, Ancient Egypt, court of oracle, false adoption, corporal punishment.

УДК 340.15(4+477)

О. Лаба

**Теоретико-правові дослідження захисту прав і свобод людини
в рамках Ради Європи**

Проаналізовано роль і місце Ради Європи у вирішенні проблем захисту прав і свобод людини на сучасному етапі. Приділено увагу аналізу джерельної бази та нормативних документів Ради Європи з прав людини. Досліджено основні напрямки приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Запропоновано до основних факторів підвищення дієвості механізму захисту прав людини віднести: створення ефективних контрольних процедур поновлення порушених прав; вдосконалення правової бази з регулювання та захисту прав і свобод людини на національному та міжнародному рівнях, вдосконалення механізму реалізації конституційних прав і свобод; поширення інформації про права та свободи людини; надання допомоги професійними юристами, що розробляють підходи до вирішення проблеми прав людини, парламентарям та населенню; підвищення рівня правової культури і свідомості всіх суб'єктів права.

Ключові слова: Рада Європи, права і свободи людини, Європейський Суд, Європейська конвенція з прав людини, міжнародне право.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання прав і свобод людини на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

Проблема прав людини сьогодні набула надзвичайної гостроти. І якщо раніше відносини у сфері реалізації, охорони й захисту прав людини регулювалися переважно внутрішньодержавним